

De Hornes, hun gebrandschilderde ramen in Luik, Shrewsbury en Lichfield

In een artikel over Philips van Montmorency in de Publications van 2003 en in een boek over de Sint-Nicolaaskerk te Heythuysen uit 2004 is een zwart-wit illustratie afgedrukt van een deel van een glas-in-loodraam uit de Sint-Jacobskerk of de église Saint-Jacques in Luik.¹ Op deze detailfoto is de afbeelding te zien van Jacob III, graaf van Horn († 1531). In oudere historische publicaties over Weert is dezelfde foto aan te treffen, soms vergezeld van een tweede detailfoto van een ander raam uit de Luikse kerk.² Hierop staat Jacobs broer en opvolger Jan († 1540). Beide illustraties zijn te vinden in het standaardwerk over de Hornes van de hand van Félix-Victor Goethals, dat uit 1848 stamt.³ Als men nu nog steeds foto's van 150 jaar oude litho's blijft reproduceren, komen vragen op als: bestaan deze renaissancistische ramen nog wel, wie worden er nu eigenlijk afgebeeld en bestaat er literatuur over? Uiteindelijk betreft het hier kunstzinnige werken van uitzonderlijk grote waarde, geschonken door personen die in de eerste helft van de zestiende eeuw in onze regio een rol van betekenis hebben gespeeld.

Emile Haanen

Een beperkt literatuuronderzoek leert ons al snel, dat de glasramen nog in volle glorie in Luik schitteren en daarmee alle oorlogen hebben overleefd. Tevens blijkt dat er in Nederlands-Limburg, in tegenstelling tot België, nauwelijks aandacht is besteed aan de Luikse kerkramen.

De Nijmeegse hoogleraar Aurelius Pompen hield in 1939 bij de oprichting van de Weerter historische vereniging “De Aldenborgh” een lezing. Hij vertelde zijn gehoor dat er vier gebrandschilderde ramen in de Luikse Sint-Jacobskerk waren, waarop de figuren van Jacob I, II en III en van prins-bisschop Jan van Horne te zien zouden zijn. Echtgenotes, kinderen, de Hornse familiewapens en het wapen van Weert ontbraken niet. Bovendien maakte Pompen bekend, dat hij twee Hornse kerkramen afkomstig uit de Sint-Jacobskerk te Luik in het West-Engelse stadje Shrewsbury had aangetroffen.⁴ Ook hier weer met het wapen van Weert.

De stelling van Pompen over de herkomst van de glasramen in Shrewsbury citeert Daniël van Wely in 1961, maar hij raakt later zo geboeid door het thema, dat hij een nader onderzoek instelt naar de daadwerkelijke oorsprong van dit glas. De resultaten van zijn literatuurstudie publiceerde hij in 1967 in een Belgisch-Limburgse bundel. Daarmee wilde hij tevens een bijdrage leveren aan het internationale kunsthistorische project over middeleeuwse ramen, bekend onder de naam *Corpus vitrearum Medii Aevi*, met name aan het relevante Belgische deel over Luik, dat in 1981 verscheen en waarin zijn artikel geciteerd werd.⁵

Uit Van Wely's opstel blijkt dat er niet twee, maar vier ramen in de kerk van Saint Mary the Virgin te Shrewsbury van belang zijn. Deze glasramen zijn op één rij geplaatst. Volgens de Engelse literatuur⁶ zouden het tweede en derde raam uit de Sint-Jacobskerk in Luik komen en zouden de andere twee negentiende-eeuwse Engelse kopieën van ramen uit die kerk zijn. Afbeeldingen van alle vier ramen zouden te vinden zijn in een boek over Vlaamse kunst. Van Wely ziet dat - op afstand - geheel anders en komt tot de conclusie dat geen enkel glasraam uit de Sint-Jacobskerk komt, maar elders uit België. Alle ramen beschouwt hij als origineel. Dit roept de vraag op of de Engelsen zich zo kunnen vergissen over de Engelse oorsprong van de twee ramen. Het Vlaamse kunstboek weet Van Wely te

traceren als het tweedelige boek van de Engelman John Weale over christelijke decoratie uit 1846.⁷ In deze publicatie komen de vier ramen volgens hem niet voor.

Tevens besteedt Van Wely aandacht aan de kerkramen in de kathedraal van het West-Engelse Lichfield, die afkomstig zijn uit de abdij van Herkenrode bij Hasselt.

Van Wely's artikel wordt door genealoog en wapenskilderkundige Francis Goole middels een bijlage aangevuld met een heraldische beschrijving van de vier ramen in Shrewsbury.⁸ Goole verklaart tevens welke schenkers op de vier glasramen zijn afgebeeld. Op het enige niet-Hornse raam staan Jan van Merode-Pietersheim en zijn vrouw Anna de Ghistelles.⁹ Op de overige worden Jacob III, Jan van Horne en Margaretha van Horne weergegeven. Hij probeert eveneens de afkomst van de ramen op te helderen. Op grond van een zestiende-eeuws handschrift komt hij tot de conclusie dat het raam van Jan van Horne uit de parochiekerk van Munsterbilzen stamt. Voor de overige drie heeft hij geen eenduidige oplossing; het kunnen de abdijen van Munsterbilzen, Hocht en Thorn zijn. Goole besluit zijn bijdrage met een zeer toepasselijke voetnoot. Hij wijst erop, dat zijn beschouwingen zijn opgesteld aan de hand van vier zwartwit-foto's van de ramen en dat 'tot meerdere zekerheid een onderzoek ter plaatse gewenst ware'. In 1980 verschijnt van de hand van J. Timmers het tweede deel over de kunst van het Maasland, waarin hij alle koorvensters in de Sint-Jacobskerk correct bespreekt.¹⁰ Daaronder zijn drie Hornse ramen, want niet alleen Jacob III met twee van zijn echtgenotes en Jan van Horne zijn uitgebeeld, maar ook hun zuster Margaretha figureert op een raam. Ze is niet alleen, want op een ander glasraam staat haar man Everard van der Marck-Arenberg. Voorts stipt Timmers in het kort de ramen in Lichfield en Shrewsbury aan, die zonder Engelse aankoop misschien wel verloren zouden zijn gegaan.¹¹ Hij oppert Herkenrode als mogelijk afkomst voor drie van de vier ramen in Shrewsbury.

Er zijn ook glasramen die door allerlei omstandigheden verloren zijn gegaan. In een aantal gevallen zijn deze in voorbije eeuwen beschreven door verzamelaars van opschriften. Zo hebben de Luikse wapenherauten Lefort¹² de ramen van de kruisherkerk in Luik opgetekend. Daaruit blijkt dat Jan van Horne in 1527 een raam schonk. Volgens de inscriptie was hij op dat tijdstip proost van het Sint-Lambertuskapittel en van het Sint-Denijskapittel. Tevens werd hij als heer van Kortessem betiteld.¹³ Eerder in 1526 doneerde ook de abdis van Munsterbilzen, Margaretha van Merode, een glasraam.

Het klooster van de kruisherken werd omstreeks 1270 gesticht. Zij bouwden in 1436 hun eerste kerk. Een nieuwe kerk werd in 1501 geconsacreerd. Margaretha van Horne, de zuster van Jan, werd daar in 1522 begraven, later gevolgd door haar echtgenoot Everard van der Marck. De kruisherkerk werd in het begin van de achttiende eeuw herbouwd.¹⁴ Misschien zijn de ramen al in die periode verwijderd. In de eerste helft van negentiende eeuw vielen klooster en kerk ten prooi aan de slopershamer.¹⁵

Uit het bovenstaande wordt duidelijk dat het mecenaat van de Hornes een indrukwekkende artistieke bijdrage heeft geleverd op het gebied van gebrandschilderde ramen. Het glas dat ons resteert, is in Luik, Shrewsbury en Lichfield

te bewonderen. Zoals hierboven reeds aangeduid, zijn de Luikse kerkramen in 1980 beschreven. De ramen uit Herkenrode, die thans in Engeland zijn, werden in 1986 gezamenlijk door het *Corpus vitrearum Belgique* en het *Corpus vitrearum Medii Aevi Great Britain* in 1986 gedocumenteerd.¹⁶ Dat artikel werd in het Nederlands vertaald en beperkt zich tot de zeven beroemde glasramen in de Lady Chapel van de kathedraal van Lichfield.¹⁷ Alle publicaties zijn rijk geïllustreerd. De voor ons relevante kerkramen in Shrewsbury zijn nog niet beschreven. Tot zover de literatuur. De motieven om een kerkraam te schenken zijn samengevat drieërlei. Het is een vrome intentie om de kerk te verfraaien. Verder drukt het de wens uit een herinnering aan de schenker vast te leggen; het zijn portretten. En ten slotte legt de donateur de familiegeschiedenis vast door het afbeelden van de wapens van zijn voorouders.

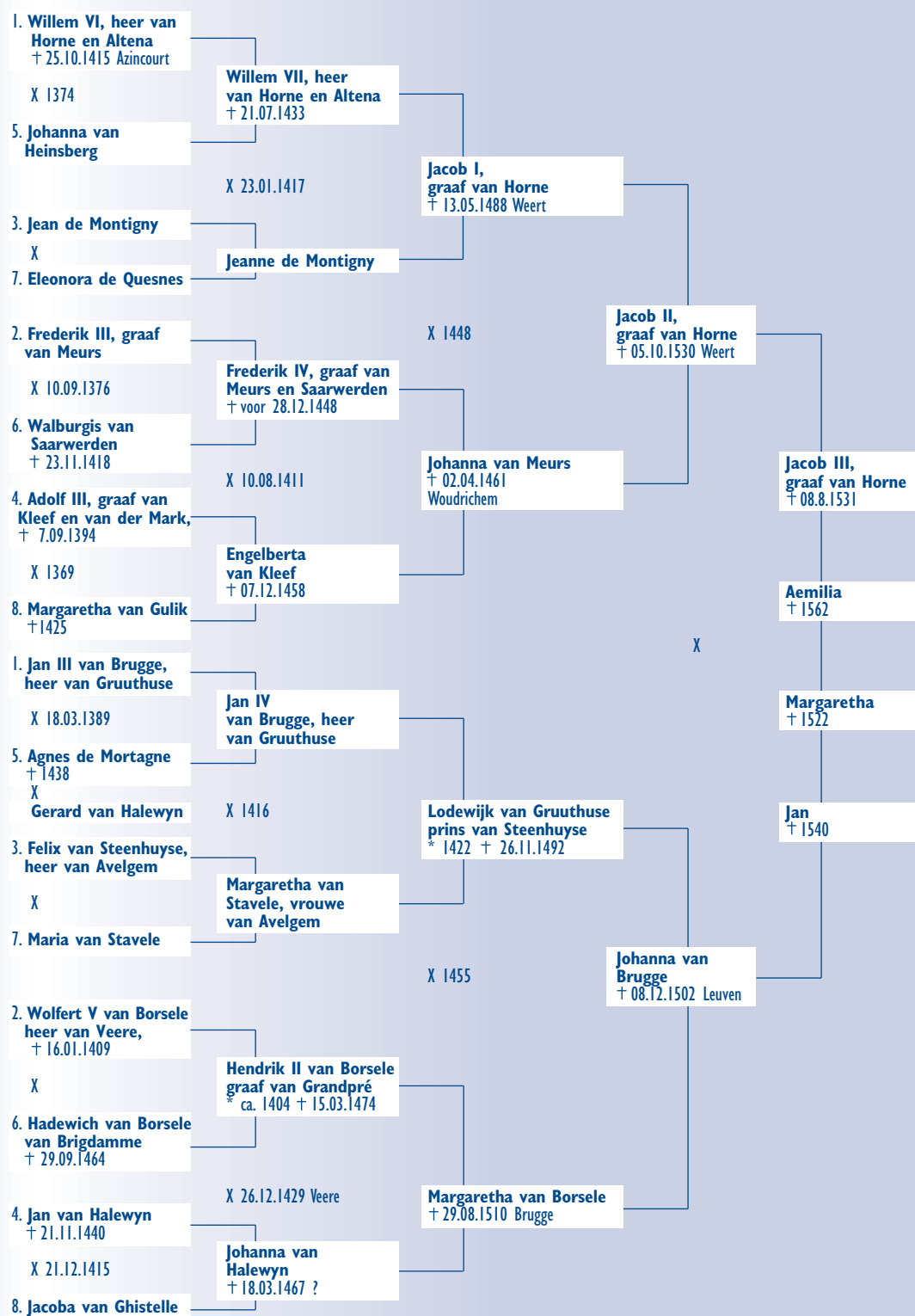
In het hiernavolgende zullen we ons tot twee onderwerpen beperken. Als eerste zullen we in volgorde van vermoedelijke ouderdom de drie ramen van proost, later graaf Jan van Horne in Shrewsbury, Luik en Lichfield beschrijven. Vervolgens komen de overige ramen in Shrewsbury en hun oorsprong aan de beurt. Voor een gedetailleerde beschrijving van de ramen van Jacob III met echtgenotes en het echtpaar Van der Marck-Horne in de Sint-Jacobskerk verwijzen we naar het eerder genoemde deel van het Belgische *Corpus vitrearum*.

Jan van Horne († 1540) en zijn familie

Vooraf een paar opmerkingen over het gezin, waaruit Jan stamde. Zijn vader was Jacob II († ca. 1520¹⁸), die, nadat zijn eerste vrouw in 1475 kinderloos was gestorven, in het huwelijk trad met Johanna van Brugge-Gruuthuse († 1502). Johanna was de dochter van de mecenas, hoveling en diplomaat Lodewijk van Gruuthuse. Deze was evenals Jacob I van

Horne gast op het fameuze Fazantenfeest in Rijsel, dat in 1454 werd gegeven door Philips de Goede. Lodewijk was een gepassioneerd verzamelaar van rijk versierde handschriften. Alleen de bibliotheek van de Bourgondische hertogen overtrof zijn verzameling.¹⁹ Iets van zijn kunstzinnige passie is misschien overgesprongen op zijn dochter Johanna. Zo is het alliantiewapen Gruuthuse-Horne geborduurd op een prachtig, maar wel zwaar gerestaureerd

Figuur 1, kwartierstaat kinderen van Horne-Gruuthuse

kazuifel van zijdefluweel, dat aan het minderbroedersklooster in Weert werd geschonken.²⁰ Behalve Jacob III, Jan en Margaretha had het echtpaar nog een kind, Aemilia genaamd. Deze trad in bij de reguliere kanunnikessen te Weert en zou als laatste van de hoofdstam van de Hornes in 1562 sterven. Jacob III legde in 1525 de eerste steen voor een nieuwe kloosterkerk van deze zusters.²¹

Jan - hij noemde zich Johan tzo Hornes - werd in april 1502 koster van het vermaarde Sint-Lambertus- of kathedraalkapittel in Luik.²² In november van dat jaar koos men hem tot proost van dat kapittel, maar hij nam pas op 7 mei 1505 bezit van die functie.²³ Zijn oom Jan van Horne was op dat ogenblik nog net prins-bisschop, want hij stierf in december van dat jaar. Behalve proost van het kathedraalkapittel, was Jan ook proost van de Luikse collegiale kerk van Sint-Denijs of Sint-Dionysius. Wanneer hij op die post benoemd werd, is niet duidelijk. Na het overlijden van zijn kinderloze broer Jacob III in augustus 1531 is hij op verzoek ontslagen uit de geestelijke stand. De hoofdlinie van de Hornes dreigde uit te sterven. Jan trouwde eind 1532 of begin 1533 met Anna van Egmont-Buren († 1574).²⁴ Zij was weduwe van Joseph van Montmorency-Nevele. Uit dat huwelijk werden vier kinderen geboren, onder wie de bekende Philips van Montmorency. Jan kreeg echter geen kinderen uit zijn huwelijk met Anna. Hij had wel twee onwettige kinderen, Margaretha en Jan, die hij waarschijnlijk tijdens zijn proostdijschap verwekt had en die in zijn testament voorwaardelijk begiftigd werden.²⁵

De zuster van Jan, Margaretha, trouwde - zoals hierboven geschreven - met Everard IV van der Marck-Arenberg. Deze relatie tussen de Hornes en de Van der Marcks is totstandgekomen na de beëindiging van de vete tussen beide families. Prins-bisschop Jan van Horne had immers Willem van der Marck, de oom van Everard, in een val gelokt en hem in Maastricht ter dood laten brengen. Na de vrede van Donchéry in 1492 benoemde de prins-bisschop de Van der Marcks tot erfvoogd van Luik. Ook zorgde hij ervoor dat Everard van der Marck met zijn nicht Margaretha trouwde. Het huwelijk werd gevierd in 1494. Uit de bezittingen van zijn schoonvader Jacob II kreeg Everard de heerlijkheden Bocholt en Brogel toebedeeld.²⁶ Margaretha stierf kinderloos in 1522 en haar man in november 1531.

Het raam in de anglicaanse kerk van Saint Mary te Shrewsbury (afb. 1)

De kerk van Saint Mary the Virgin werd gebouwd in de twaalfde en dertiende eeuw en was tot 1548 een kapittelkerk. De kerk is inmiddels beroemd om haar prachtige glas-in-

lood-ramen, veelal afkomstig van het continent, onder meer uit Trier en uit de voormalige cisterciënzerabdij Altenberg bij Keulen.²⁷ Deze ramen werden in de eerste helft van de negentiende eeuw geplaatst ter vervanging van het blanke glas.²⁸ Deze verfraaiing is te danken aan de inzet van de vicaris van de kerk William Gorsuch Rowland († 1851). Hij kocht de glaspanelen op verschillende tijdstippen bij Londense antiquairs.²⁹

In het zuidoostelijke deel van de kerk bevindt zich de uit de veertiende eeuw stammende Drievuldigheidskapel. In de zuidgevel van de kapel zijn vier ramen aangebracht, waarvan er drie met Hornse wapens gesierd worden.

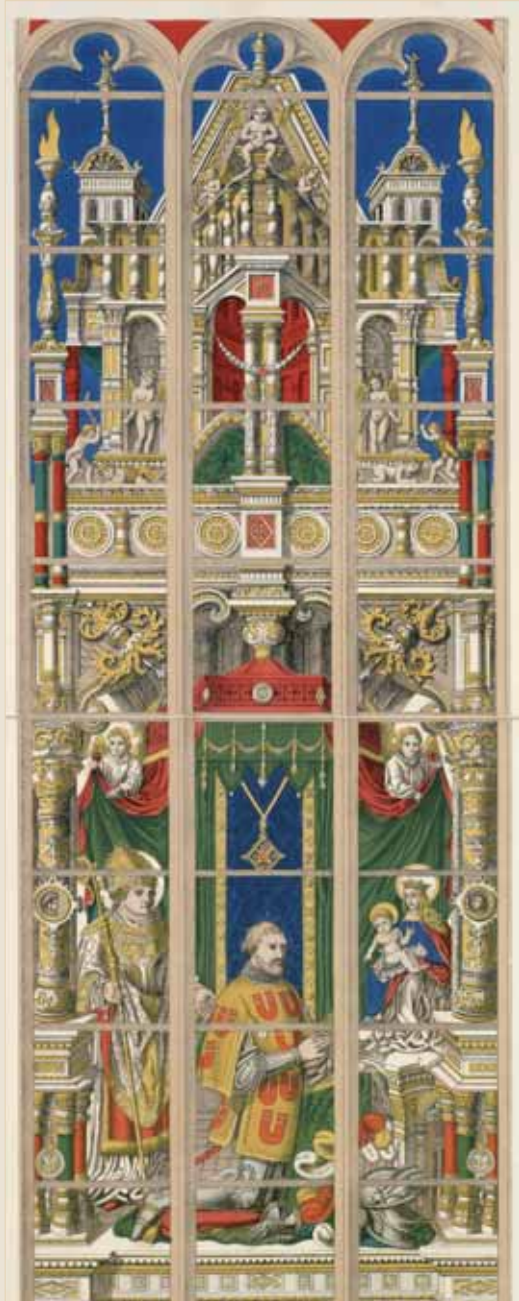
In een notitieboek³⁰, dat wordt toegeschreven aan de zestiende-eeuwse Leuvense glazenier Adriaan van Diependale³¹, wordt een raam beschreven dat een verbazingwekkende gelijkenis vertoont met het tweede raam in de zuidgevel van de Drievuldigheidskapel. Van Diependale heeft dat raam echter aangetroffen in de kerk van het adellijk damesstift van Munsterbilzen en dus niet in de parochiekerk, zoals Goole beweert.³² Hij tekent zestien kwartierwapens op in een bepaalde volgorde. Verder geeft hij aan dat het hier een knielende man³³ betreft in geestelijke kledij en noemt hem Joannes de Horn, proost van Sint-Denijs en heer van Kortessem. Aangezien de afgebeelde kwartierwapens in Shrewsbury in exact dezelfde volgorde staan als in Van Diependales notities en gelet op de afgebeelde wapenfiguren, kunnen deze alleen maar betrekking hebben op de kinderen Horne-Gruuthuse. De gepresenteerde knielende geestelijke kan dus niemand anders zijn dan Jan van Horne. De wapens staan in de juiste volgorde en hebben de juiste kleuren. De acht wapenschilden links zijn die van de vaderlijke, de acht schilden rechts van de moederlijke stam. Als figuur 2 staat hier afgedrukt de kwartierstaat van de kinderen Horne-Gruuthuse. De cijfers corresponderen met de rangorde op het raam. Logischerwijze is het stadswapen van Weert nergens waar te nemen.

Er zijn enkele relaties aan te wijzen tussen Munsterbilzen en de Hornes. Minstens vanaf de twaalfde eeuw had het stift zakelijke belangen in Neer, gelegen in het Land van Horn; het bezat daar het patronaatsrecht en cijns- en tiendrechten. Misschien zijn deze rechten ooit een gift geweest van abdis Mathilde van Horne (1109-1130). In de eerste helft van de zestiende eeuw was Margaretha van Merode-Houffalize abdis. Haar verkiezing in 1504 vond plaats onder invloed en in aanwezigheid van Jan van Horne, de prins-bisschop. Zij en haar zuster Elisabeth verbleven eerst in het adellijk stift Thorn. Margaretha van Merode is de geschiedenis ingegaan als een zeer

Afbeelding 1, raam 2
 Shrewsbury Proost Jan.
 Foto: R. Rezelman

Afbeelding 2, onderraam
 Luik Graaf Jan, tekening
 John Weale.

Afbeelding 3, bovenraam Luik Graaf Jan, tekening John Weale.

ondernemende abdis. Vier broers van haar waren kanunnik van Sint-Lambert, waarvan Jan van Horne proost was.

Het eeuwenoude stift is in 1797 door de Fransen opgeheven. De gebouwen werden in 1800 verkocht en de stiftskerk is afgebroken.³⁴ De ramen uit de kerk zijn verhandeld en niet één maar vermoedelijk twee glasramen zijn in Shrewsbury terechtgekomen. Het is alleszins aannemelijk, dat ook het derde raam in de Drievuldigheidskapel, waarop het echtpaar Jan van Merode en Anna de Ghistelles staat, afkomstig is uit Munsterbilzen. Zij huwden korte tijd vóór 1520. Anna de Ghistelles stierf al in 1533.³⁵ Het raam zou dan rond 1520 gemaakt moeten zijn. Het raam van Horne en dat van Merode zijn door vicaris Rowland niet lukraak naast elkaar geplaatst. Visueel onderzoek geeft aan dat de ramen qua ambachtelijkheid bij elkaar horen. Technisch onderzoek zou hiervoor nadere indicaties kunnen opleveren. Zij passen zeker niet bij de andere glasramen elders in de kerk. Aangenomen mag worden, dat het raam van Jan van Horne in dezelfde periode vervaardigd is als dat van Jan van Merode. Overigens zouden volgens een oppervlakkige vergelijking de Munsterbilzer ramen uit hetzelfde atelier als die in de Sint-Jacobskerk in Luik komen.³⁶

Als men het raam beschouwt, dan springt de centrale figuur Jan van Horne eruit. Proost Jan knielt op een kussen en op zijn bidstoel ligt een boek. Hij wordt ter rechter zijde gepatroneerd door Sint-Jan de Evangelist met de kelk als zijn attribuut. De jonge apostel is blootsvoets en baardloos. Hij stelt Jan van Horne voor aan Sint-Lambertus, bisschop en patroon van Luik en tevens beschermheer van de proosten van het kathedraalkapittel. De bisschop draagt een kazuifel met mijter en heeft een staf en een boek in zijn handen. Geheel boven, in het maaswerk, zijn met moeite drie engelen te herkennen. In de top speelt een engel op een portatief, een soort handorgel, daaronder twee engelen die rollen met muzieknoden in hun handen hebben. Helaas zijn de noten grotendeels vergaan. Of de engelen oorspronkelijk bij dit raam horen of van Duitse origine zijn, valt niet te zeggen. Als we nu naar beneden gaan, zien we dat het onderste register van het raam geheel afwijkend is van kleur en compositie vergeleken met het centrale deel. De drie panelen horen hier niet. Het zijn vijftiende-eeuwse ramen, afkomstig uit Trier en geschonken door Theodor von Kellenbach († 1480).³⁷ Deze was kanunnik en schatmeester van het domkapittel in Trier. Waarschijnlijk liet vicaris Rowland de panelen op deze plaats inzetten, niet alleen omdat hier ruimte beschikbaar was, maar ook omdat dan het gehele raam uit origineel continentaal glas zou bestaan.

Het raam in de katholieke Sint-Jacobskerk te Luik (afb. 2 en 3)

De kerk van Jacobus de Mindere was oorspronkelijk de kloosterkerk van een van de twee benedictijner abdijen in Luik. Met de bouw van de abdij startte men in 1015. Abt Jean de Cromois († 1525) liet de vroeg middeleeuwse kerk in gotische stijl herbouwen. De kerk was in 1538 klaar en werd in 1552 geconsacreerd. De abdij werd in 1785 opgeheven en veranderd in een kapittel. Daar maakten de Fransen in 1797 op hun beurt een eind aan. In 1803 kreeg de kerk de bestemming als parochiekerk. De kloostergebouwen werden eerst in 1873 afgebroken.

Welke relaties er tussen de Hornes en de benedictijnen van de Sint-Jacobsabdij bestonden, is vooralsnog niet duidelijk en evenmin waarom zij nu juist aan deze abdij drie kerkramen schonken. Praktisch was het cadeau wel; de vensters moesten immers nog beglaasd worden.

Het raam van Jan van Horne bevindt zich op een prominente plaats in de kerk. Het is het eerste raam links van het centrale venster op het koor. Het centrale raam werd geschonken door abt en bouwheer Jean de Cromois. Het eerste raam rechts van dit middelste raam is gedoneerd door Everard van der Marck, de zwager van Jan van Horne. Op het raam daarnaast staat Everards vrouw Margaretha van Horne.

Gezien de enorme rijkdom aan ornamentiek en voorstellingen op de Luikse ramen zullen we ons beperken tot een beschrijving van de hoofdzaken. Zoals de meeste andere ramen op het koor bestaat dit raam uit een onder- en een bovenraam. Op het onderraam (afb. 2) knielt Jan van Horne. Hij wordt gepresenteerd door Sint-Lambertus, de beschermheer van de proosten van het Luikse domkapittel en dus niet door zijn patroonheilige Sint-Jan de Evangelist, zoals in Shrewsbury en in Lichfield. Graaf Jan is gekleed in een wapenrok en omgeven door harnasstukken. Jan wordt voorgesteld aan de Heilige Maagd Maria, beschermvrouwe van Luik en het kindje Jezus, die beiden op een altaar geplaatst zijn. Twee engelen houden de gordijnen van het baldakijn op. Op de rand daarvan zien we Jeruzalem-kruisen. Centraal op het bovenraam staat Jacobus de Mindere, de patroonheilige van de abdij. Zoals gebruikelijk bij apostelen is hij afgebeeld met een boek en is hij blootsvoets. Als attribuut heeft hij een stok of vullerstang in zijn handen. Hiermee werd hij gemarteld. De afgebeelde kwartierwapens en hun volgorde zijn exact dezelfde als in Shrewsbury. De wapens van de vaderlijke stam links, die van de moederlijke rechts. Alle zestien familiewapens zijn voorzien van een traliehelm met een specifiek helmteken. Bij het Hornse

Afbeelding 4, detail raam
Luik Graaf Jan

wapenschild bestaat uit helmteken uit een hermelijnen hoed met een omslag van pauwenogen (afb. 4). Vanzelfsprekend vindt men ook geen Weerter stadswapen, noch op dit raam noch op een ander. In de top van het maaswerk lezen we de tekst LAUS DEO (ere aan God) en PAX VIVIS (vrede aan de levenden). Op de twee onderste panelen van het middenlancet zien we een Nederlandse of Nederduitse tekst, hetgeen opmerkelijk is in het Franstalige Luik. Dit is temeer opvallend, omdat dergelijke teksten over de schenkers op de andere vensters niet voorkomen. Het opschrift luidt: 'Johñ graeff / tzo - Hoern / heer tzo Alte / na - Weerdt - / Cortershem - / Avelghem - / Bocholt un / tzo Broegel -.'

Er bestaat twist over de datering van dit raam. Immers Jan staat in wapenrok en is omgeven door stukken van een harnas. Dit duidt niet op een geestelijke staat - zoals dat in Shrewsbury het geval is - en zijn bezitstitels wijzen naar het jaar 1532. Want zowel Jacob III, heer van Weert, als Everard van der Marck, heer van Bocholt en Brogel, sterven in de tweede helft van 1531 en er kunnen geen twee heren van Weert³⁸ of van Bocholt en Brogel³⁹ zijn. Toch dateert Vanden Bemden dit raam rond 1525 - evenals de andere op het koor - en zij voert daarvoor verschillende gronden aan. Jan was op dat tijdstip weliswaar nog proost, maar zijn wereldlijke kledij kan bedoeld zijn om de familieafkomst van proost Jan duidelijk te maken. Dat zou de verzoening tussen de familie Van Horne met de familie Van der Marck nog eens beklemtonen.⁴⁰ Dit lijkt ons nogal ver gezocht, want die verzoening vond ruim dertig jaar eerder plaats. De afkomst van Jan wordt duidelijk gemaakt door de aanwezigheid van de Hornse familiewapens op het bovenraam. De voorstellingen op de kerkranken zijn niet meer en ook niet minder dan wat ze zichtbaar voorstellen: ze geven een familieverband weer. Ook het feit, dat zijn vrouw Anna van Egmont niet wordt afgebeeld en dat het raam van zijn zwager Everard van der Marck volgens de aangebrachte inscriptie uit 1525 stamt, wordt als bewijs voor de datering rond 1525 aangevoerd. Overigens is op het koor een raam aanwezig, dat gewijd is aan de 32 Luikse ambachtsgilden.⁴¹ Dat raam was ooit gedateerd 1525, maar een achttiende-eeuwse historische bron meldt dat het glasraam eerst in 1531 door de twee burgemeesters van Luik werd aangeboden.⁴² Volgens het notitieboek van Van Diependale trof deze op het raam van Jacob III drie alliantiewapens aan.⁴³ Behalve de thans nog aanwezige schilden van zijn eerste twee vrouwen noteerde hij ook dat van Jacobs derde vrouw Anna van Bourgondië-Beveren († 1551). Jacob trouwde in 1530 met deze zestienjarige. Hij stierf al in 1531; zij hertrouwde en kreeg zes

kinderen. Haar alliantiewapen is verdwenen of verwijderd en is vervangen door onverklaarbare lettertekens op het raam. Ten slotte moeten we bij dit alles niet vergeten, dat het ontwerpen, produceren en plaatsen van zes glasramen in de apsis een continu proces is, dat jaren duurt. Het ligt daarom voor de hand, dat het glas is vervaardigd en geïnstalleerd in de periode gelegen tussen 1525 en 1532.

Het raam in de anglicaanse kathedraal van Lichfield (afb. 5)

De bouw van de gotische kathedraal uit zandsteen in Lichfield, dat ten noorden van Birmingham is gelegen, begon in 1085 en duurde tot 1280. De kathedraal is toegewijd aan de H. Maagd Maria en de H. Cheadda. Later werd er nog een koor aangebouwd, de Lady Chapel, die in 1330 gereed kwam.

In deze Lady Chapel zijn zeven grote kerkranken te bezichtigen, afkomstig uit de opgeheven cisterciënzerinnenabdij van Herkenrode. Elders in de kathedraal zijn nog twee ramen uit de voormalige abdij aanwezig. De glasramen uit Herkenrode stammen uit de periode 1532-1539. In die periode was Mathilde de Lexhy abdis. Zij voerde grote vernieuwingen in de abdij door. Na de opheffing van het klooster door de Fransen werd het enorme abdijcomplex in 1797 geveild. De koper verwijderde de kerkranken en verkocht ze. De kerk werd gesloopt en in de economiegebouwen kwam een fabriek. Een klein deel van het complex werd in 1972 verkocht aan de zusters van het Heilig Graf en een groter deel in 1988 aan de Vlaamse overheid.

Circa 340 glaspanelen zijn in 1802 naar Engeland geëxporteerd en aangekocht door het kapittel van Lichfield voor plaatsing in de kathedraal. Het kapittel trok de eerder genoemde William Rowland aan voor het rangschikken van de Herkenrode-glaspanelen. Hij gold als een kenner van oud gebrandschilderd glas. Het restaureren, aanvullen en inzetten is uitgevoerd door de glazenier John Betton uit Shrewsbury, later de firma Betton & Evans.⁴⁴

Het raam waarin wij geïnteresseerd zijn, betreft een deel van een vierluik. Oorspronkelijk zullen het vier votieframen zijn geweest, die in Lichfield tot een geheel zijn samengevoegd. Daarvoor zijn de ramen wel verkleind. Op de vier luiken staan de schenkers afgebeeld. Een luik is geschonken door Everard van der Marck, prins-bisschop van Luik; de andere drie door de familie van Egmont-Buren en hun huwelijkspartners. Daar zijn geportretteerd: Jan van Horne en zijn vrouw Anna van Egmont, Anna's ouders en Anna's broer Maximiliaan met zijn vrouw. Van de gehele Herkenrode-collectie is het raam van Jan van Horne het best bewaard gebleven.

We zien in het onderste register drie schilden. Het eerste, een gekranst medaillon wordt gehouden door een engel en bevat de wapenspreuk van Jan van Horne 'Leal au besoing' (trouw in nood). Verder zijn de letters I(an) en A(nna) te lezen, die verweven zijn in een liefdesknoop. In het midden staat het wapen van de Hornes met een helm van goud, rijk bezet met parels.⁴⁵ Daarop is als helmteken geplaatst de hermelijnen hoed met een omslag van pauwenveren, zoals in Luik.⁴⁶ Dan komt het alliantiewapen Horne-Egmont, afgedekt met een kroon en eveneens gedragen door een engel.

Op de centrale panelen knielt Jan voor een altaar, waarop de lijdende Christus, de Ecce Homo, binnen een lijst is afgebeeld. Op de bidstoel ligt een boek en op de grond ligt een helm. Graaf Jan wordt gepresenteerd door Sint-Jan de Evangelist met als attribuut de kelk. Aan zijn voeten is nog net een duif te ontwaren. De gekroonde graaf gaat gekleed in een blauwe kapmantel, afgeboord met hermelijn. Links van hem knielt zijn vrouw Anna, gepatroneerd door de H. Anna te Drieën. Zij draagt een hermelijnen pelerine en een japon met ingesneden mouwen.

Afbeelding 5, detail raam Lichfield Graaf Jan en Anna van Egmont. Foto: R. Rezelman

Afbeelding 6, raam 1
Shrewsbury Graaf Jacob
III

Afbeelding 7, raam 4
Shrewsbury Margaretha
Foto's: R. Rezelman

De overige ramen in Shrewsbury en het boek van John Weale (afb 6 en 7)

Het advies van Goole om tot meerdere zekerheid een onderzoek ter plaatse in te stellen of het hier inderdaad om originele ramen handelt, hebben we ter harte genomen. Het eerste raam (afb. 6) in de zuidgevel van de kapel waarop Jacob III en het vierde raam (afb. 7) waarop Margaretha van Horne zouden staan, zijn nader bekeken en dat heeft tot sluitende conclusies geleid. Op de zwartwit-foto's zijn overeenkomsten tussen de vier ramen te zien. Zo is er duidelijk gelijkenis in de compositie van het tweede raam van proost Jan en het eerste en het vierde raam. De centrale figuur wordt door een heilige voorgesteld aan een andere heilige. Op alle drie de ramen zijn boven de personages zestien wapenschilden afgebeeld. In mindere mate is er overeenkomst met het derde, Merode-raam. De verschillen tussen de ramen vallen pas op als men ze zelf in hun kleurenpracht ziet. Het contrast tussen de beide Munsterbilzer ramen en de andere twee ramen is echter verbluffend. De zachte kleuren van de originele ramen contrasteren met de harde kleuren van de andere twee. Vooral het 'moderne' groen springt er daar uit. Volgens een bordje in de kerk is een van de twee omstreden ramen in 1849 door David Evans (†1861) gesigineerd. Aansluitend zijn in de oostgevel van de kapel ramen geplaatst, die in 1847 werden geschonken door de gebroeders Daniel en William Rowland.⁴⁷ Glazenier David Evans heeft deze glasramen geheel of gedeeltelijk vervaardigd. Kleurstelling en uitbeelding van personages zijn dezelfde als van de twee omstreden ramen in de zuidgevel. Het is onmiskenbaar dat deze twee ramen negentiende-eeuws zijn en uit hetzelfde atelier komen, namelijk dat van Betton & Evans. De oorsprong van de twee ramen is derhalve geheel in overeenstemming met de Engelse opvattingen.

Er resteert nog een tweetal vragen. Zijn de twee ramen wel historisch verantwoord en zijn ze al dan niet gekopieerd uit het magistrale werk van John Weale. In dit boek uit 1846 staan de drie ramen van de Hornes, het raam van

Everard van der Marck en nog andere uit de Jacobskerk in Luik volledig afgedrukt. De kerkramen uit Munsterbilzen komen er niet in voor.

Het eerste raam in de zuidgevel zou graaf Jacob III voorstellen. De persoon draagt immers de versierselen van de orde van het Gulden Vlies. Sint-Christoffel met het kindje Jezus op zijn schouders stelt de graaf voor aan de heilige Catharina van Alexandrië. Zij is gekroond en in haar handen houdt ze een palmtak als teken van haar martelaarschap. Het gebroken rad als haar attribuut ontbreekt niet. Het vierde raam zou Margaretha van Horne uitbeelden. Zij wordt door Sint-Andreas voorgesteld aan Sint-Lambertus.

Als we nu het boek van Weale raadplegen, dan blijkt dat vicaris Rowland en David Evans er nadrukkelijk door geïnspireerd zijn. De figuur van Jacob III in mindere mate, maar die van Margaretha vrijwel geheel, zijn uit het boek gekopieerd. (afb.8a en b) Deze Jacob III is bijvoorbeeld van een snor voorzien. De patroonheiligen Christoffel en Andreas (zie afb. 9a en b) zijn uit het Luikse raam van Everard van der Marck overgenomen. Lambertus is daarentegen gekopieerd uit het raam van de 32 Luikse ambachtsgilden.

Als we het onderste register van de twee ramen bekijken, dan zien we zes wapens ter grootte van een paneel. Op de wapenschilden zijn helmen en de bijbehorende helmtekens aangebracht, geheel conform de kleursteedrukken van Weale. In het originele derde of het Merode-venster is een alliantiewapen aanwezig ter grootte van een paneel, zodat enige gelijkvormigheid gegarandeerd is. Dit aantal van zes heeft dus alleen praktische betekenis; er was maar ruimte voor zes. De ontwerpers hebben bij het eerste raam van Jacob III twee wapens uit de vaderlijke en bij het vierde raam van Margaretha twee uit de moederlijke stam van de Horne-familie genomen. Daarbij is hun voorkeur om een of andere

Afbeelding 8a en 8b
Margaretha, detail raam
Shrewsbury en zelfde detail
uit tekening John Weale

Afbeelding 9a en 9b
Andreas, detail raam
Shrewsbury en zelfde detail
uit tekening John Weale

reden uitgegaan naar gevierendeelde wapens. Het enige wapen, dat niet uit vier kwartieren bestaat, is dat van de familie Ghistelles. Dat schild komt echter zowel bij de Merodes als de Hornes voor, zodat ook daar een verband aangebracht kon worden. Op de banderol in het centrale paneel van het eerste raam staat Joh_s de Horne, hoewel er eigenlijk een Jacob III boven staat. In het Luikse raam van Jacob III is op het baldakijn duidelijk leesbaar de naam Jacques de Horne aangebracht.

Met betrekking tot het centrale paneel bij het vierde raam merken we op, dat het alliantiewapen Horne - Van der Marck-Arenberg niet ruitvormig is, zoals bij een vrouw gebruikelijk, en dat het een helm draagt met het Hornse helmteken, hetgeen evenmin hoort. Blijkbaar gaf men aan gelijkvormigheid en evenwicht in compositie de voorkeur boven heraldische regels. De plaatsing van de schildstukken op het alliantiewapen - de echtgenoot Horne links⁴⁸ - doet voorkomen alsof Margaretha getrouwd zou zijn met de figuur op het eerste raam, eigenlijk haar broer. Dat wordt bevestigd door de mantel van Margaretha, die nauwgezet gekopieerd is. Geheel correct staan op de linkerhelft de hoorns van haar familie en op de rechterhelft de Arenbergse bloemen van haar echtgenoot Everard van der Marck. Maar nu Margaretha tot een Van der Marck is getransformeerd, hadden de wapenfiguren op haar mantel precies omgekeerd moeten staan.

Er staan 32 schildjes in de bovenregisters van de twee ramen. In grote lijnen zijn er achttien toe te schrijven aan de familie Van der Marck-Arenberg, waarvan er twee dubbel zijn opgenomen. Negen wapens kunnen aan de Hornes toegeschreven worden. Twee schilden komen voor in het Merode-raam en de overige zijn onbekend. De wapens van beide families en die van hun moederlijke en vaderlijke stam staan kriskras door elkaar. Alleen hebben de makers bij de vier schildjes die boven de hoofden van de centrale personages staan, wel geprobeerd visueel nog enig verband proberen aan te brengen met de andere glasramen. Bij Jacob III staan de wapens van Horne en Arenberg; dit suggereert een relatie tussen het eerste en vierde raam. Bij Margaretha staat links het wapen van Stavele, dat eveneens bij het hoofd van proost Jan op het tweede raam te vinden is en rechts staat het wapen van Van der Marck.

Het glas in het maaswerk van de beide ramen heeft niets van doen met de rest van het glaswerk. In de top van het eerste raam staat het wapen van Shrewsbury en in die van het vierde raam een lam.

De conclusie kan niet anders luiden dan dat de compositie van de twee moderne ramen in historisch opzicht geen enkele waarde bezit. Mis-

schien was dat niet de bedoeling en wilde William Rowland de twee vensters hoe dan ook vullen met gebrandschilderd glas naar het model van het raam van proost Jan. De voorraad continentaal glas was blijkbaar uitgeput en hij vond in het boek van John Weale voorbeelden van kerkraden, die een onweerlegbare relatie vertoonden met het Munsterbilzer raam van Jan van Horne. En uit al deze voorbeelden - de Luikse en de Munsterbilzer - construeerden Rowland en Evans twee nieuwe ramen, ruim voorzien van eigen toevoegingen.

Noten

- 1 S. Groenveld, 'Philips van Montmorency, graaf van Horn (1524-1568): Een Habsburgs edelman tussen vorstenmacht en verzet', in: PSHAL 159 (2003) 54 en H.H.J. Reijnen, *Levende stenen: 500 jaar H. Nicolaaskerk Heythuysen 1504 - 2004* (Heythuysen 2004) 9.
- 2 D. van Wely, *Horne en de Minderbroeders. Herinneringen uit het verleden van het Weertse Minderbroedersklooster* (Weert 1961) 15-16; F. Nies (red.), *Weert: het verleden van een stad* (Weert 1999) 76-77; A.J. Mertens en J. Henkens, *Schetsen uit de geschiedenis van het Land van Weert* (Weert 1956) 65.
- 3 F.-V. Goethals, *Histoire généalogique de la maison de Hornes. Extrait du Dictionnaire Généalogique et Héraldique des Familles Nobles du Royaume de Belgique* (Brussel 1848) 118-119 en 156-157. Goethals zag graaf Jan abusievelijk voor zijn grootvader Jacob I en Sint-Lambertus voor diens zoon prins-bisschop Jan aan. Mertens en Henkens (zie noot 2) nemen Goethals' visie over, maar Van Wely (zie noot 2) verbeterde Goethals. Echter niet volledig, want hij opperde de gedachte dat de figuur van graaf Jan zijn oom Jan van Horne, die prins-bisschop van Luik was, zou kunnen zijn. Van Wely beschikte alleen over het bij Goethals afgedrukte detail van het raam.
- 4 Aur. Pompen, 'Beschouwingen rond "Het erfdeel der vaderen."': Een historisch gebeuren in de historie van Weert : Geschiedkundig genootschap "De Aldenborgh" opgericht', in: *De Nieuwe Koerier*, dinsdag 7 maart 1939, 3. Een bijna identiek verslag is ook te vinden in: *Jubileumuitgave "De Aldenborgh", 1939-1979* [Weert 1979] 11.
- 5 Y. Vanden Bemden, *Les vitraux de la première moitié du XVIe siècle conservés en Belgique: Provinces de Liège, Luxembourg, Namur* (Ledeberg/Gent 1981).
- 6 De oudste en meest uitvoerige literatuur over de vier ramen is te vinden in het boek van aartsdiaken T.B. Lloyd. Hij was jarenlang vicaris van de parochie van Saint Mary en heeft in de periode 1874-1886 een reeks artikelen over de kerk gepubliceerd in het parochieblad. Deze zijn gebundeld en in 1900 verschenen onder de titel *Notes on St. Mary's Church, Shrewsbury*. Lloyd kon gebruik maken van de nagelaten papieren van vicaris Rowland. De latere literatuur baseert zich bijna geheel op de gegevens van Lloyd.
- 7 J. Weale, *Divers Works of Early Masters in Christian Decoration: With an Introduction containing the Biography, Journal of Travel, Contemporaneous Association in Art and a Critical Account of the Works of Albert Durer: Notices of his master Wohlgemuth and his friend Pirckheimer: Adam Krafft, and his Sacrament-House in Nuremberg: With Examples of Ancient Painted and Stained Glass from York, West Wickam, Kent and St. George's Chapel, Windsor: the Ancient Church and Sacrament-House at Limbourg: the Works of Dirk and Wouter Crabeth & etc. Also a Succinct Account with Illustrations of Painted and Stained Glass at Gouda in Holland and the Church of St. Jacques at Liège* (Londen 1846) twee delen.
- 8 D. van Wely, 'Literaire geschiedenis van zestiende-eeuwse Belgische glasramen in Engeland (Shrewsbury en Lichfield)', gevolgd door F. Goole, 'Resultaat van het heraldisch onderzoek', in: *Album Dr. M. Bussels* (Hasselt 1967) 595-610.

- 9 Het kinderloze paar heeft een praalgraf in de Dymphnakerk te Geel. Zij schonken ook ramen aan de Jacobs- en aan de Michielskerk in Leuven
- 10 J.J.M. Timmers, *De kunst van het Maasland : Deel II, De Gotiek en de Renaissance* (Assen 1980) 329-330.
- 11 Timmers, 334. Hij verwijst in zijn notenapparaat alleen naar het artikel van Goole en niet naar dat van Van Wely (zie noot 8). Dit terwijl hij wel Van Wely's visie over de authenticiteit van de vier kerkramen in Shrewsbury overneemt.
- 12 Vader Jean-Gilles leefde van ca. 1651 tot 1718; zijn zoon Jacques-Henri van 1680 tot 1751. Vader Le Fort werd in 1682 wapenheraut; zijn zoon volgde hem op in 1718.
- 13 L. Naveau, *Analyse du Recueil d'épithèses de Jean-Gilles et de Jacques-Henri Le Fort, hérauts d'armes de la principauté de Liège* (Luik 1899) 326, nr. 1942. Jan van Horne werd echter pas na de dood van zijn broer Jacob met de heerlijkheid Kortessem beleend. De verheffing vond plaats op 27 augustus 1531 in tegenwoordigheid van de Loonse leenmannen, onder wie zijn zwager Everard van der Marck, heer van Bocholt en Brogel. Jacob III was bij zijn leven heer van Kortessem, zo vermeldt deze verheffakte; hij stierf op 8 augustus 1531 op het kasteel van Weert.
- 14 R. Janssen en P. Winkelmolen, *Repertorium Canonico-Regularium Ordinis Sanctae Crucis* (deel 1) (Maaseik 1999) 128-132.
- 15 Thans vindt er men er de nieuwe bibliotheek Chiroux-Croisiers en het cultureel centrum Les Chiroux.
- 16 Y. Vanden Bemden en J. Kerr, 'The Glass of Herkenrode Abbey', in: *Archaeologia* 108 (1986) 189-226.
- 17 G. Caluwaerts, *Een gebed van licht en kleur uit de voor-malige kerk van de cisterciënzerinnenabdij van Herkenrode: De zeven glasramen uit de Lady Chapel van de kathedraal van Lichfield* (Kuringen-Hasselt 2003).
- 18 De sterfdatum van Jacob II is niet bekend. De geopperde data variëren tussen 1502 en 1530. Wij houden 1520 aan, omdat vanaf die datum zijn zoon Jacob III geen jonggraaf meer wordt genoemd. Wegens problemen had hij in 1487 het graafschap Horn en de heerlijkheid Weert in pandschap gegeven aan zijn oom Vincent van Meurs. Jan van Horne, prins-bisschop van Luik, broer van Jacob II, koopt het pandschap af, wordt tijdelijk zelf bezitter en draagt de Hornse goederen later over aan zijn neef Jacob III.
- 19 M.P.J. Martens, 'De librije van Lodewijk van Gruuthuse', in: *Lodewijk van Gruuthuse; mecenas en Europees diplomaat ca. 1427-1492* (Brugge 1992) 113.
- 20 Thans in het gemeentelijke Jacob van Horne-museum te Weert.
- 21 *Kronijk uit het klooster Maria-Wijngaard te Weert 1442-1587* (Weert 2004, reprint van 1875) 153 en 197. De kerk werd tussen 1810 en 1840 gesloopt.
- 22 E. de Marneffe, 'Tableau chronologique des dignitaires du chapitre Saint-Lambert à Liège', in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 26 (Leuven 1896) 341.
- 23 J. Theux de Montjardin, *Le chapitre de Saint-Lambert à Liège* (deel 2) (Brussel 1871) 345.
- 24 In 1532 wordt Jan nog proost van het kathedraalkapittel genoemd in een akte van 10 juni 1532. Zie Jos. Habets, *De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn: eerste deel, Charters en andere bescheiden van 988 tot 1500* ([Den Haag] 1889) 501. Het huwelijksverdrag werd eveneens in 1532 opge-maakt. Zie: Archives nationales (AN), Parijs, Fonds publics de l'ancien régime, Papiers du comte d'Egmont-Pignatelli, série T* 1595, farde 5me, nr. F.
- 25 Goethals, 179.
- 26 J. de Chestret de Hanefte, *Histoire de la maison de la Marck y compris les Clèves de la seconde race* (Brussel 1982, reprint Luik 1898) 122.
- 27 I. Rauch, *Trierer Glasmalereien des Spätmittelalters in Shrewsbury* (Trier 1999) en A. Paffrath, *Bernhard von Clairvaux : Leben und Wirken, dargestellt in den Bilderzyklen von Altenberg bis Zwettl* (Bergisch Gladbach 1984).
- 28 P. Williams, *The church of St Mary the Virgin: Shrewsbury, Shropshire* (Londen 2000) 11.
- 29 N.H.J. Westlake, *A history of design in painted glass, volume III* (Bristol 2002, reprint Londen 1886) 127.
- 30 Rijksarchief Gent (RAG), Algemeen familiefonds, familiefonds d'Udekem d'Acoz (1356-1886), toegangsnummer 211.2, inv.nr. 4497, fol. 78v.
- 31 F. Goole, 'Heraldiek: Adriaan van Diependale', in: *Vlaamse Stam*, jaargang 1971, 224.
- 32 Ook uit het negentiende-eeuwse handschrift van Thierry graaf de Limburg Stirum, die het schrift van Van Diependale heeft gekopieerd, blijkt dat het raam zich in de stiftkerk bevond. Zijn achterkleinzoon, graaf Frédéric was zo vriendelijk dit handschrift ons ter inzage te geven.
- 33 Vriendelijke mededeling van dr G. Venner, d.d. 20.10.2004.
- 34 J. en M. van der Eycken, "Wachten op de prins...": *negen eeuwen adellijk damesstift Munsterbilzen* (Bilzen 2000) 214-214, 232, 236, 252 en 309-311.
- 35 H.J. Domsta, *Geschiede der Fürsten von Merode im Mittelalter: 1. Band, Genealogie der Familie* (Düren 1981) 196-198 en afbeelding 26.
- 36 Vanden Bemden, *Les vitraux*, 70. Vanden Bemden gaat ervan uit dat alle (vier) ramen uit Munsterbilzen komen. Zij ziet vooral overeenkomsten tussen de ramen in Luik en de ramen van Jan en Margaretha van Horne in Shrewsbury. Ze heeft zich daarbij geheel laten leiden door het artikel van Van Wely en Goole.
- 37 Rauch, 67.
- 38 Graaf Jan werd op 26 mei 1532 beleend met Weert, Wessem en de voogdij van Thorn door hertog Karel van Egmont. Zie: AN, Parijs, Fonds publics de l'ancien régime, Papiers du comte d'Egmont-Pignatelli, série T* 15921, Extraits, [6].
- 39 De beleningsakte van Grote Brogel ten gunste van graaf Jan dateert van 1532. Zie: AN, Parijs, Fonds publics de l'ancien régime, Papiers du comte d'Egmont-Pignatelli, série T* 15920, 249r, nr. K. Brogel was in ieder geval in de 15e eeuw een Guliks leen; Bocholt was een Loons.
- 40 Vanden Bemden, *Les vitraux*, 95.
- 41 Dit raam werd geschonken door de twee burgemeesters van Luik Richard van Merode en Arnold de Blavier. Zij bekleedden die functie beiden in 1520, 1525 en 1531. Richard of Rikant was een neef van abdis Margaretha en getuige bij de leenverheffing van Horn en Kortessem door Jan van Horne in 1531.
- 42 J.G. Loyens, *Recueil héraldique des bourgmestres de la noble cité de Liège, où l'on voit la généalogie des évêques et princes, de la noblesse et des principales familles de ce pays, avec leurs inscriptions et épithèses : le tout enrichi de leurs armes et blasons. On y a joint quelques petits traits d'histoire selon le tems de leur événement, depuis l'an 1200 jusques en 1720* (Luik 1720) 253.
- 43 RAG, Algemeen familiefonds, familiefonds d'Udekem d'Acoz (1356-1886), toegangsnummer 211.2, inv.nr. 4497, fol. 5v.
- 44 H. Bright, *Lichfield Cathedral: The Lady Chapel Windows* (Lichfield 19503) 11.
- 45 [J.C. Woodhouse], *A short account of Lichfield Cathedral; more particularly of the painted glass with which the windows are adorned, and the monuments: intended principally for the information of strangers* (Lichfield 18435) 23.
- 46 Dit helmteken komt ook voor op de memorietafel van graaf Jacob I en Johanna van Meurs uit ca. 1470. Dit schilderij is bij een brand in een Berlijns depot in 1945 verloren gegaan; waarschijnlijk veroorzaakt als gevolg van onachtzaamheid. De twee omziende leeuwen als schildhouders ter linker- en rechterzijde treft men trouwens alleen in Weert en wel in steen aan.
- 47 [T.B. Lloyd], *Notes on St. Mary's Church, Shrewsbury* (Shrewsbury 1900) 115.
- 48 Heraldisch is dit rechts. In de heraldiek moet men bij de beschrijving uitgaan van de positie van de ridder die het schild vasthoudt.